

УДК 321.011:341.231

І. Троян

Національний університет “Львівська політехніка”

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСТЬ, ХАРАКТЕРИСТИКИ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

© Троян І., 2010

Досліджується сутність та особливості державного суверенітету як політологічної категорії. Визначено традиційне (Вестфальське) розуміння державного суверенітету, притаманне національним державам, його ознаки; проаналізовано історичний розвиток цього поняття та зміст основних теорій суверенітету. Наведено поствестфальські визначення державного суверенітету та прослідковано особливості трансформації його змісту.

Ключові слова: державний суверенітет, національна держава, національний суверенітет, вестфальський суверенітет, “повнота влади”, незалежність, внутрішній суверенітет, суверенітет взаємозалежності, міжнародний правовий суверенітет.

Iryna Trojan

STATE SOVEREIGNTY AS POLITICAL SCIENCE CATEGORY: ESSENCE, DESCRIPTIONS, FEATURES OF TRANSFORMATION

In the article is probed essence and features of state sovereignty as a political science category. Certainly traditional (Vestfal) understanding of state sovereignty, inherent the national states, his signs; historical development of this concept and maintenance of basic theories of sovereignty is analysed. Postvestfal determination of state sovereignty is resulted and Postvestfal determination of state sovereignty and feature of transformation of his maintenance is resulted.

Keywords: state sovereignty, national state, national sovereignty, vestfal sovereignty, “plenitude of power”, independence, internal sovereignty, sovereignty of interdependence, international legal sovereignty.

Державний суверенітет як базовий принцип Вестфальської системи міжнародних відносин продовжує залишатись формальним атрибутом національної держави. До того ж як одна з ключових категорій політичної науки і міжнародного права в сучасних умовах глобалізації він переживає період переосмислення, уточнення своєї сутності. Під впливом глобалізаційних процесів спостерігаються процеси “розмивання” державного суверенітету, що пов’язані з процесом фактичного переходу частини функцій держави до інших міжнародних акторів. Можна констатувати, що принцип державного суверенітету де-юре існує в міжнародному середовищі і сьогодні, але де-факто відбувається його порушення. Це дає підстави стверджувати про формування нового поствестфальського світового порядку міжнародних відносин. Трансформації, пов’язані із суверенітетом в умовах глобалізації, сприяють появі нових теорій міжнародних відносин, в яких моделюється новий вигляд державного суверенітету. У науковій літературі зустрічаються різні підходи до розуміння поняття державного суверенітету: 1) традиційні, які визначають його як захист території національної держави від зовнішнього втручання; 2) нові, спричинені інтегра-

ційними та глобалізаційними процесами у міжнародних відносинах, в яких ставиться під сумнів самоцінність і автономність державного суверенітету.

Зазначена проблематика є актуальною і для України. Як суверенна демократична держава Україна проводить свою зовнішньополітичну діяльність на основі принципів, закладених традиційною (Вестфальською) системою міжнародних відносин. Пріоритетними в її зовнішній політиці є принципи гарантування національної безпеки та невтручання у внутрішні справи інших держав. В українській політичній науці державний суверенітет розглядається переважно у правовому аспекті. Його визначають як політичну та правову характеристику державної влади, яка полягає у винятковому праві держави самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні проблеми, здійснювати внутрішню і зовнішню політичну діяльність. Проте сьогодні в умовах інтеграції національних держав у міжнародне співтовариство та зміни їх ролі в міжнародній системі перед Україною постає потреба наукового переосмислення змісту та особливостей державного суверенітету.

Теоретичною та джерельною базою вивчення державного суверенітету є праці теоретиків Нового часу: Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, Н. Макіавеллі, Ж. Ж. Руссо, а також прихильників найпоширенішого в сучасних умовах підходу до проблеми визначення державного суверенітету – реалістів, зокрема, М. Вебера, Г. Моргантау, Р. Арона, К. Волтца, Г. Кіссінджера і лібералістів Дж. Моравчика, Ф. Фукуями, М. Каплана, Р. Арона, Дж. Розенау та ін.

Зазначимо, що основою реалістичного підходу є твердження про те, що держава з її владно-силовими ресурсами є головним актором у міжнародному середовищі, а суверенітет – її визначальною ознакою, необхідним атрибутом, який пов'язаний з використанням сили. Суверенітет означає наявність у держави вищої влади для вироблення і реалізації законів.

Сьогодні проблема державного суверенітету є предметом вивчення багатьох науковців як зарубіжних, так і вітчизняних. Варто виділити дослідження С. Краснера, Я. Кларка, Д. Хелда, Ж. Мере та представників російської політичної школи А. Барабанова, С. Блінова, М. Ільїна, Е. Кузнецової, В. Лебедевої, А. Цимбурського, М. Шумілова та ін.

Серед українських науковців найповніше проблематика державного суверенітету проаналізована в дослідженнях В. Гапогія, А. Дмитрієва, І. Коноваленка, Н. Кремень, В. Ліпкана, О. Тюріної, Л. Угрин, М. Фесенка, Т. Якубової та ін. У них досліджено вплив процесів глобалізації та інтеграції на державний суверенітет, національну державу та міжнародну систему. Однак наукова спадщина сучасних українських дослідників щодо сутності та особливостей державного суверенітету потребує подальшого глибокого і системного дослідження.

Мета роботи – дослідити сутність та особливості державного суверенітету як політологічну категорію та розв'язання низки завдань, а саме: проаналізувати історію виникнення поняття “державного суверенітету”; розкрити його сутність та особливості; визначити зміст основних теорій суверенітету.

Суверенітет є правом здійснювати верховну владу у певній державі. Володіючи суверенітетом, державна влада самостійно видає загальнообов'язкові для усіх членів суспільства правила поведінки, визначає і забезпечує єдиний правопорядок, права і обов'язки громадян, посадових осіб, державних, партійних, громадських органів та організацій. У ширшому розумінні суверенітет виступає необхідною політико-правовою характеристикою держави і є важливою політичною та юридичною умовою її існування як територіальної цілісності.

У вимірі зовнішньополітичної діяльності суверенітет розглядається як основний принцип міжнародних правовідносин та істотна ознака держави у міжнародному праві, а також визначається як “повнота влади”, незалежність держави від інших акторів міжнародних відносин. Іншими словами, державний суверенітет трактується як верховенство держави на своїй території і її незалежність у міжнародних відносинах. Так, верховенство держави означає, що в межах чітко визначеної території діє тільки одна публічна влада, якій підпорядковується все населення і яка

визначає повноваження усіх державних органів і посадових осіб. Незалежність держави в міжнародних відносинах – це її непідпорядкованість будь-якій зовнішній владі, владі інших держав, що виявляється у праві вільно проводити свою внутрішню і зовнішню політику. Утім можна констатувати, що повністю незалежних держав не існує. Цю ознаку державного суверенітету необхідно розуміти як можливість приймати самостійні рішення, передусім в політико-правовій сфері. Отже, поняття суверенітету відображає якісні ознаки держави. Водночас воно прямо пов'язане з властивостями державної влади, тобто суверенітет – це вияв самої природи влади.

Таким є традиційне визначення державного суверенітету, тобто суверенітету, який притаманний національним державам і був важливим елементом Вестфальської системи. Важливо зазначити, що традиційний державний суверенітет має за основу територіальний чинник. Для того, щоб уряд здійснював виключну владу над певною територією, події мають відбуватися у межах окремого територіального простору, а юрисдикції різних держав – бути розмежованими, чітко визначеними і визнаними кордонами, які держава у змозі захистити та контролювати.

У контексті цього питання варто зазначити, що вперше використав термін “суверенітет” Ж. Боден. Водночас у науковій літературі існує думка про те, що не можна пов'язувати ідею суверенітету виключно з поглядами Ж. Бодена, яка об'єктивно існувала і раніше. Державні утворення реалізували свої функції на основі незалежності і верховенства влади, проте боротьба за владу велась примітивно, без будь-якого ідеологічного підґрунтя [6].

Утім саме Ж. Боден дав чітке юридичне визначення поняття суверенітету, що стало класичним, і заклав тим самим основи для подальшого розвитку теорії державного суверенітету. Він вважав, що народ може без будь-яких умов віддати суверену і вічну владу вибраній особі, яка буде за власним бажанням розпоряджатись державною власністю, людьми і державою загалом. Відтак суверенітет в розумінні Ж. Бодена дається державному діячу на визначених умовах і накладає на нього певні обов'язки [11, с. 444].

Найґрунтовніше ідея державного суверенітету розроблена в політико-правових теоріях Нового часу. Зокрема, Т. Гобс створив модель всемогутньої держави, держави Левіафана, яку вважав “смертним божеством”. Безмежні права держави зосереджуються в руках абсолютного суверена-монарха, влада якого не підлягає контролю. Такі ознаки монархії, як одноособовість, спадковість, безстроковість владарювання визначають сприйняття державного суверенітету як влади абсолютної, нічим не обмеженої.

Перехід до республіканської форми правління призвів до зміни природи суверенітету. Важливим етапом у розвитку теорії суверенітету стала поява концепції народного суверенітету. Вона була неминучою, оскільки після того, як подолали етап виправдання існування верховної влади в суспільстві волею Божою, з'явилась необхідність у новій її легітимізації. У цих умовах державна влада не могла розглядатися як абсолютна категорія, державний суверенітет мав спиратися на суверенітет народу як на своє джерело та легітимізуючий фактор. Тому новим джерелом суверенної влади виступив народ [3, с. 249].

Отже, аналіз історичного розвитку поняття державного суверенітету засвідчує, що розуміння суверенітету змінювалось залежно від того, хто виступав його носієм. Якщо в Ж. Бодена і Т. Гобса носієм державного суверенітету виступав монарх, наділений необмеженою владою і правами, то з процесом формування національних держав та розвитком демократичних ідеалів альтернативним джерелом влади став народ.

З появою національних держав поняття суверенітету закріпилось у політичній теорії і практиці і перетворилось на свого роду атрибут держави. Верховна влада почала асоціюватись не з конкретною особою, а з державою. Зокрема, суверенітет з інтересом цілої держави пов'язав Н. Макіавеллі. Інтерес держави він проголосив вищим політичним інтересом, якому мають бути підпорядковані усі інші інтереси в суспільстві.

Отже, поява категорії “суверенітет нації” започаткувала новий період розвитку теорії суверенітету. У політико-правовому аспекті найбільше значення мають розуміння нації в етнічному та

політичному аспектах. У цьому сенсі пропонується розрізнити такі поняття, як “суверенітет нації”, що характеризує повновладдя усього населення певної держави, та “національний суверенітет”, що стосується певної національності, яка здійснює право на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави. Відзначимо, що використання терміна “національний суверенітет” відображало процес формування у XVII—XIX ст. національних держав. Нації, які на той час утворились, набували державних форм, тож не дивно, що майже відразу в зарубіжній політико-правовій науці поняття національного суверенітету стало сприйматись як першооснова державного суверенітету.

Національний суверенітет існує в двох аспектах: формально-юридичному та фактичному. Формально-національний суверенітет розглядається як єдина, неподільна, невідчужувана і невіддільна влада організованої в державі сукупності усіх громадян. Фактично під національним суверенітетом розуміють верховну державну владу утвердженої в своїх економічних і політичних правах домінуючої частини населення. В такий спосіб для національної (моноетнічної) держави проблема національного суверенітету полягає у внутрішньому співвідношенні влади народу і державної влади. Зовсім протилежне значення національного суверенітету існує в багатонаціональних країнах (поліетнічних). У цьому разі ідея національного суверенітету пов’язується з певною етнічною спільністю, яка не має власної державності, але самостійно обирає шлях власного розвитку [10].

В літературі, зокрема, використовуються такі поняття, як “суверенітет особи”, “економічний суверенітет”, а також етнічний, народний, парламентський, “розщеплений”, територіальний, “розподілений” суверенітет тощо. Утім, на нашу думку, ці терміни характеризують лише різні сторони суверенітету, визначають його внутрішню наповненість. До того ж в юридичній літературі визнається лише існування державного суверенітету, суверенітету нації чи народу. Проте правове значення надається лише державному суверенітету.

З утворенням федеративних держав з’явилась необхідність встановлення співвідношення між владою суб’єктів федерації та центром. У цьому аспекті існують три підходи до вирішення цього питання: 1) теорія розподіленого (подвійного) суверенітету; 2) теорія єдиного суверенітету федерації за збереження державності її членів; 3) теорія єдиного суверенітету та єдиної державності у федерації.

Важливо підкреслити, що суверенітет ніколи не був абсолютним, були об’єктивні передумови, які його обмежували. Першою такою причиною був суверенітет інших держав. На міжнародній арені збільшувалась кількість акторів-держав, зокрема з розпадом і кризою імперій, що, своєю чергою, було підставою для формування взаємозалежності, а отже, й обмеження суверенітету держав. Внутрішнім чинником при цьому були процеси демократизації, що унеможливили розуміння суверенітету як абсолютного [3]. Це, своєю чергою, відкидає доволі поширену у сучасній юридичній науці думку про те, що держава вже з самого моменту свого виникнення є суверенною, адже такий підхід є результатом абсолютизації ідеї суверенітету, розгляду її у відриві від історичного контексту виникнення та розвитку держави. Суверенітет в такий спосіб є ровесником держави, її незмінний супутник [7, с. 43].

Друга причина обмеження суверенітету – право. Поява впливових міжнародних організацій змінила принципи та правила міжнародної системи.

Міжнародне право в такий спосіб впливає на державу ззовні та трансформує її політико-правовий статус у глобальному вимірі [3, с. 243]. Врахування принципів та норм міжнародного права (права людини, права меншин) стали необхідними і в національному праві, яке в своєму розвитку завжди базувалося на примусовій силі держави. Ідеї конституціоналізму і правової держави сприяли тому, що і національне право поступово перетворилось на чинник, що обмежує саму державну владу.

Варто відмітити, що традиційний підхід до розуміння державного суверенітету сьогодні є найпоширенішим в юридичній науці. Основним формально зафіксованим принципом, на якому ґрунтується сучасна система міжнародних відносин, є принцип суверенної рівності держав. Він

полягає у тому, що держави мають однакові права і обов'язки та є рівноправними членами міжнародної спільноти [6]. Державний суверенітет є невід'ємним атрибутом кожної держави.

Виділимо такі особливості державного суверенітету. По-перше, державний суверенітет функціональний, він забезпечує відповідний рівень політичної свободи всередині держави, тобто дає право встановлювати закони, гарантувати міжнародно-правовий захист тощо. По-друге, державний суверенітет заклав основи для рівності – визнання за кожним народом права самостійно обирати форму правління, яку інші зобов'язані визнати. По-третє, суверенітет став “пропуском” держави на міжнародну арену і дає їй певні права, головним з яких є право відстоювати власні національні інтереси. По-четверте, суверенно визнані держави можуть вільно укладати міжнародні угоди, які будуть дієвими навіть за зміни їхнього політичного правління. По-п'яте, державний суверенітет пов'язаний з державою. Будь-які трансформації всередині держави відображаються на уявленнях про суверенітет, і навпаки, – спроби по-новому визначити суверенітет впливають на теорії держави.

Отже, поняття суверенітету має свою історію виникнення. Воно виникло поступово, на основі політико-правової думки і практики державно-політичного розвитку різних країн світу і сьогодні продовжує своє існування.

Серед сучасних дослідників не існує єдності щодо сутності суверенітету і його ролі у політичній практиці. Частина науковців дотримується традиційних уявлень про суверенітет, а інші – вважають необхідним переглянути загальноприйнятну природу суверенітету з огляду на глобалізаційні процеси. Очевидно, що в умовах глобалізації суверенітет змінює своє сутнісне значення і потребує нового концептуального оформлення.

До того ж маємо відмітити, що домінуючий погляд на суверенітет все ж залишається консервативним. У своїх основних характеристиках суверенітет зберігся у початковій формі до сьогоднішнього дня: він неподільний, незмінний як атрибут держави – суб'єкта міжнародних відносин. Представники другого підходу вважають, що розуміння суверенітету застаріле і не відповідає сучасним реаліям, ігнорує нові явища і обставини [7, с. 53].

У традиційному розумінні суверенітет розглядають у чотирьох значеннях, а саме: внутрішнього суверенітету, суверенітету взаємозалежності, міжнародно-правового суверенітету та “вестфальського” суверенітету [1].

Так, внутрішній суверенітет являє собою особливий тип відношення влади до політичної спільноти, тобто це внутрішні повноваження державних структур і їх здатність ефективно впливати на поведінку населення. Владні структури приймали різні форми, включаючи монархії, республіки, демократії, унітарні і федеральні системи. Ухвалення і визнання конкретної владної структури є одним з аспектів внутрішнього суверенітету. Інший аспект – рівень фактичного контролю. Лише життєздатні владні структури є легітимні і ефективні. Таке розуміння суверенітету продовжує традицію Ж. Бодена і Т. Гобса, які шукали опору для визнання централізації влади із врахуванням того, що народ має право на самовизначення і вибір форми правління.

Суверенітет взаємозалежності означає здатність держав контролювати фінансові, людські, товарні потоки, що переходять через кордон. Суверенітет у цьому значенні ослаблений внаслідок глобалізації. Головний акцент робиться не стільки на повноваженнях, скільки власне на контролі. Процес послаблення державного контролю є об'єктивним через постійне зростання взаємозалежності між людьми і не впливає на суверенітет. Суверенітет у цій теорії існує окремо від обов'язків суверенної держави.

Міжнародний правовий суверенітет ґрунтується на визнанні суверена іншими, які сприймають його як єдиного представника суспільства. Закономірним при цьому є те, що якщо суверенна структура влади визнається підданими, і народ визнає суверенітет за верховною владою, інші суверени зобов'язані його теж визнати. У цьому разі під суверенітетом розуміють статус, який уможливує легітимізувати суверенну владу. Отже, визнання в такий спосіб суверенності держави *de facto* означає визнання його рівного статусу з іншими. Суверенітет заклав основу для рівності – визнання за кожним народом права самостійно вибирати форму правління, яку інші зобов'язані

поважати. Це є характерним для усієї європейської системи міжнародних відносин. Суверенітет у межах цього підходу є своєрідним пропуском держави на міжнародну арену.

Вестфальська модель суверенітету ґрунтується на тому, що держави не допускають зовнішнього втручання у свої внутрішні справи як *de jure*, так і *de facto*. Внутрішній суверенітет повинен залишатись недоторканим. У межах власних кордонів держава має монополію на ухвалення рішень. На міжнародному рівні це означає принцип невтручання у внутрішні справи інших держав. У цій теорії суверенітет розуміють як універсальну цінність або як самоцінний автономний моральний принцип. Її фундаментальним елементом є доктрина невтручання, суверенітету відводиться роль правового прикриття, яке захищає державу від зовнішнього втручання. Прихильниками вестфальського суверенітету переважно є слабкі держави, яким така гарантія невтручання необхідна [1, с. 13]. Зокрема, про поствестфальський суверенітет йдеться у ситуаціях, коли держави вважають за краще обмежувати свій суверенітет через міжнародні угоди. Така держава переважно пов'язана з: глобалізованою економікою; багаторівневим управлінням, ослабленням ідентичності, пов'язаної з державою-нацією та збільшеними рівнями міждержавної співпраці.

Серед сучасних науковців сьогодні різко зростає критика традиційного суверенітету. Вони стверджують, що визнавати держави суверенними так само, як п'ятдесят років тому, є ігноруванням дійсності. Зростання взаємозалежності, ознакою якої є глобалізація, ставить питання про уточнення цього поняття.

На думку О. Кустарьова, державний суверенітет є центральним поняттям як для ранньої, так і для нової теорії держави. Наповнення його змісту пов'язане з першим систематичним розвитком поняття “держави” в юридичній та політичній теорії і практиці. Суверенітет – це джерело закону. У той самий час суверенітет означає єдність суб'єктів влади, що протиставляється безлічі інших держав. Отже, “суверенітет існував, декларуючи свою неподільність і партикулярність” [8, с. 160].

Р. Хаас вважає, що повна монополія влади, якою суверенні держави володіли раніше, поступово зникає. Тому суверенітет повинен бути не абсолютним, а умовним, навіть договірним. До того ж повинна бути збережена основна ідея суверенітету як стримувального чинника проти насильства між державами. Держави повинні послабити власний суверенітет з метою самозахисту, тому що жодна з них не може ізолюватися від того, що відбувається у сучасному світі [12, с. 18].

Піддають традиційний суверенітет критиці також представники лівого напрямку з радикальними поглядами – М. Харт і А. Негрі. У їх уявленні суверенітет невіддільний від сучасного політичного контексту – глобального стану війни, за якої насильство може спалахнути будь-де і будь-коли. Вони вважають, що суверенітет не здатний захистити держави від насильства, і отже, не є достатньою підставою для договірних відносин між ними. Іншими словами, суверенітет безпорадний у справі подолання глобального стану війни. Тому “необхідна інша, всесвітня форма суверенітету” [8, с. 129]. Для її досягнення традиційний суверенітет необхідно зруйнувати і збудувати нові, демократичні інститути, які, поєднуючись з комунікативними мережами сумісних дій, постійно проводять і відтворюють суспільне життя.

Загалом дослідники фіксують тенденцію звуження “внутрішньої” компетенції суверенних держав і розширення “міжнародної”. Одні автори вбачають новий світовий порядок у реформуванні ООН як головної дійової особи в управлінні процесом глобалізації, інші – у діяльності США або інших наддержав, які вирішують глобальні проблеми на своїх умовах. Цей підхід набув, зокрема, поширення в націоналістичних колах різних за рівнем розвитку країн.

Сучасні погляди на державний суверенітет можна поділити на прихильників побудови єдиної європейської держави; статус-кво (міждержавного співробітництва); пост-суверенності, яка передбачає наднаціональну, міжнаціональну та інтегровану форму управління. Спільним для них є те, що державний суверенітет стає обмеженим. Дослідження поглядів на державний суверенітет у межах новітніх теорій міжнародних відносин може стати предметом наших подальших досліджень.

Отже, суверенітет є історичною категорією. Він виник у часи абсолютизму та зберіг своє значення для сучасної держави. На основі цього можна зробити висновок, що державний

суверенітет – це історично зумовлена політико-юридична властивість сучасної держави, що відображає її верховенство і рівень її самостійності у вирішенні внутрішніх питань та у взаємовідносинах з іншими державами і міжнародними організаціями. Під сучасною державою тут розуміється той тип модерної держави, що утворився внаслідок Вестфальської угоди у XVII ст. та з деякими модифікаціями зберігається до наших часів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балувев Д.Г. Роль государства в современной мировой политике / Д. Г. Балувев. – Нижний Новгород: Б.в., 2003. – 60 с.
2. Балувев Д. Меняющаяся роль государства в контексте современных глобальных изменений / Д. Балувев // Вестник ННГУ. Серия Международные отношения. – 2003. – № 1. – С. 160–175.
3. Гапотій В.Д. Вплив глобалізаційних процесів на теорію та практику державного суверенітету / В.Д. Гапотій // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 27. – С. 243–250.
4. Гаджиев К. Политическая философия / К. Гаджиев. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.
5. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія / А.І. Дмитрієв. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 426 с.
6. Довгань Е. К вопросу о соотношении принципа невмешательства во внутренние дела государств и государственного суверенитета [Електронний ресурс] / Е. Довгань // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. – Режим доступу до журналу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=53.
7. Кузнецова Е. Западные концепции государственного суверенитета [Електронний ресурс] / Е. Кузнецова // Международные процессы. – 2006. – № 2 (11). – Режим доступу до журналу: <http://www.intertrends.ru/e1eventh/007.htm>.
8. Кустарев А. Государственный суверенитет в условиях глобализации / А. Кустарев. – М.: Б.в., 2006. – 354 с.
9. Ліпкан В.А. Державний суверенітет у контексті формування системи міжнародної безпеки / В.А. Ліпкан, О. В. Тюріна // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 17–23.
10. Оль П.А. Политико-правовая сущность суверенитета / П.А. Оль // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Серия “Право”. – 2003. – № 2. – С. 109–113.
11. Политология: Хрестоматия / Сост.: М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
12. Халидей Ф. Окончание холодной войны и международные отношения: некоторые аналитические и теоретические выводы / Ф. Халидей // Теория международных отношений на рубеже столетий / [Под ред. К. Буса и С. Смита; Пер с англ.]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 51–75.